

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 29 (2008)

Δελτίον ΧΑΕ 29 (2008), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της Άννας Μαραβά-Χατζηνικολάου (1911-2005)

Το βυζαντινό τέμπλο του ναού της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα

Βαρβάρα Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/dchae.623](https://doi.org/10.12681/dchae.623)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β. Ν. (2011). Το βυζαντινό τέμπλο του ναού της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 29, 233–246. <https://doi.org/10.12681/dchae.623>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το βυζαντινό τέμπλο του ναού της Αγίας Θεοδώρας
στην Άρτα

Βαρβάρα ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΘ' (2008) • Σελ. 233-246

ΑΘΗΝΑ 2008

ΤΟ BYZANTINO ΤΕΜΠΛΟ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΘΕΟΔΩΡΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΤΑ

Ο ναός της Αγίας Θεοδώρας, καθολικό άλλοτε μονής, βρίσκεται στο κέντρο περίπου της Άρτας. Είναι αφιερωμένος στην αγία Θεοδώρα, κόρη του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Πετραλείφα και σύζυγο του δεσπότη Μιχαήλ Β' Κομνηνού Δούκα¹. Έχει κτισθεί στον τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής, έχει τρεις ημιεξαγωνικές αψίδες ανατολικά² και η ανέγερσή του τοποθετείται από τον Α. Ορλάνδο «σε χρόνους πολύ άρχαιοτέρους του 13ου αιώνα»³. Στα μέσα περίπου ή κατ' άλλους στο τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα, στη δυτική πλευρά του ναού προστέθηκε τριμερής καμαροσκέπαστος νάρθηκας, στο κέντρο του οποίου υψώνεται χαμηλός τρούλος. Την ίδια περίπου εποχή προστέθηκαν στην ανατολική και τη δυτική πλευρά τα αετώματα του ναού⁴, ενώ στα τέλη του 13ου ή τις αρχές του 14ου αιώνα ανοιχτή στοά, από την οποία σήμερα σώζεται μόνο το τμήμα της νότιας πλευράς, περιέβαλλε τις τρεις πλευρές του νάρθηκα και τμήμα της βόρειας και της νότιας πλευράς του κυρίως ναού.

Το βυζαντινό τέμπλο του ναού είναι γνωστό από παλαιότερες μελέτες⁵ και τη σχεδιαστική αναπαράστασή⁶ του Α. Ορλάνδου. Τα περισσότερα γλυπτά, που με ασφάλεια μπορούν να αποδοθούν σε αυτό, φυλάσσονται σήμερα στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας, ενώ άλλα είναι εντοιχισμένα στο ναό. Στα πλαίσια της μελέτης μας για τη βυζαντινή γλυπτική της Ηπείρου⁷ προέκυψαν νέα στοιχεία, τα οποία σε συνδυασμό με τα ανάγλυφα που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των πρόσφατων εργασιών που έγιναν στο ναό⁸, τροποποιούν την πρόταση του Ορλάνδου. Με βάση τα στοιχεία αυτά, που πιστεύουμε ότι παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, προτείνεται μια νέα γραφική αναπαράσταση του τέμπλου του ναού, που διευκρινίζει σαφέστερα την αρχική μορφή του⁹.

Πριν από την προσπάθεια σύνθεσης του τέμπλου και τεκμηρίωσης της νέας πρότασής μας, δίδεται κατάλογος των ανάγλυφων μελών, που με βεβαιότητα προέρχονται από αυτό, καθώς και αναλυτική περιγραφή τους.

¹ Η Θεοδώρα μετά το θάνατο του συζύγου της πέρασε ως μοναχή τα τελευταία χρόνια της ζωής της στη μονή, που ήταν αρχικά αφιερωμένη στον Άγιο Γεώργιο, την οποία και ανακαίνισε. Για το βίο της αγίας βλ. PG 127, 904-908 και Δ. Παννούλη, *Η Αγία Θεοδώρα, η βασίλισσα της Άρτας*, Άρτα 2001.

² Για το ναό γενικά βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, «Ἡ Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἀρτῆς», *ΑΒΜΕ Β'* (1936), 88-104 (στο εξής: «Ἀγία Θεοδώρα Ἀρτῆς»). Κ. Τσουρής, *Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος*, Καβάλα 1988, 21-23, 187 (στο εξής: *Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος*). Β. Παπαδοπούλου, *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002, 45-55 (στο εξής: *Βυζαντινή Άρτα*).

³ Ορλάνδος, «Ἀγία Θεοδώρα Ἀρτῆς», 96. Η μεσοβυζαντινή φάση του μνημείου δεν έχει ακόμη μελετηθεί επαρκώς.

⁴ Γ. Βελήνης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, 120.3. Κατά τον Κ. Τσουρή τα αετώματα του ναού προστέθηκαν πριν από την ανέγερση του νάρθηκα, βλ. Τσουρής, *Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, 189-191.

⁵ Α. Κ. Ορλάνδος, «Τό τέμπλον τῆς Ἁγίας Θεοδώρας Ἀρτῆς», *ΕΕΒΣ ΛΘ'-Μ'* (1972-1973), 476-492 (στο εξής: «Τό τέμπλον τῆς Ἀγίας Θεοδώρας»). Ο ίδιος, «Ἐν ἀκόμῃ ἐπιτεδὸγλυφον ἀπὸ τῆς

Ἀρτῆς», *ΔΧΑΕ Ζ'* (1973-1974), 121-126.

⁶ Ορλάνδος, «Τό τέμπλον τῆς Ἀγίας Θεοδώρας», 477, εικ. 1. Ο Ορλάνδος επιχείρησε τη σχεδιαστική αναπαράσταση μόνο του κεντρικού τμήματος του τέμπλου.

⁷ Β. Παπαδοπούλου, *Τα βυζαντινά γλυπτά της Ηπείρου (11ος-15ος αι.)*, υπό έκδοση.

⁸ Αναστηλωτικές εργασίες έγιναν κατά τα έτη 2003-2005, παράλληλα με τις εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του ναού, την επίβλεψη των οποίων είχε η γράφουσα.

⁹ Η αποτύπωση των γλυπτών του τέμπλου και η σχεδίαση της πρότασης αποκατάστασής του έγιναν από το γραφείο αρχιτεκτονικών μελετών «Στ. Μαμαλούκος και Α. Καμπόλη-Μαμαλούκου και Συνεργάτες», στα πλαίσια της αποκατάστασης του βυζαντινού τέμπλου του ναού της Αγίας Θεοδώρας, που τους ανατέθηκε από την Ιερά Μητρόπολη Άρτης. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή το Σεβασμώτατο Μητροπολίτη Άρτης κ.κ. Ιγνάτιο, τον πρωτοσύγκελλο της ίδιας Μητρόπολης π. Θεολόγο Ντούβαλη, για την άδεια δημοσίευσης των σχεδίων της μελέτης. Επίσης ευχαριστώ τον αρχιτέκτονα κ. Σταύρο Μαμαλούκο για τη συνεργασία που είχαμε, η οποία μου έδωσε την ευκαιρία να τεκμηριώσω τις απόψεις μου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

1. Επιστύλιο (Εικ. 1)

Προέλευση: Ναός Αγίας Θεοδώρας Άρτας. Φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας (αριθ. καταγρ. 62).

Υλικό: Μάρμαρο.

Ύψ. 0,22, μέγ. σωζ. μήκ. 1,30, μέγ. σωζ. πλ. 0,25 μ.

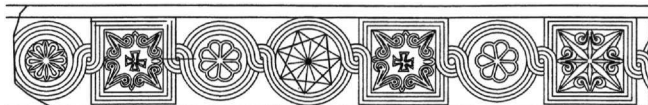
Χρονολόγηση: 11ος αι.

Είναι ακρωτηριασμένο στα δύο άκρα του. Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση, αν και ένα μεγάλο μέρος της πίσω πλευράς του έχει κοπεί μεταγενέστερα με χοντρό βελόνι και φέρει κατά τόπους ορθογώνιες και κυκλικές οπές, καθώς και μικρές αυλακώσεις. Στο κάτω μέρος της λοξότμητης όψης του υπάρχουν επίσης τρεις οπές, μία από τις οποίες διατηρεί ίχνη μολύβδου από τη μεταγενέστερη πιθανώς χρήση του αναγλύφου¹⁰.

Την κύρια, ελαφρά λοξότμητη, όψη του επιστυλίου διατρέχει σειρά από ανάγλυφους κύκλους εναλλασσόμενους με τετράγωνα, τα περιγράμματα των οποίων σχηματίζονται με τριμερείς ταινίες και συνδέονται μεταξύ τους με κόμβους. Στους κύκλους εγγράφονται πολύφυλλοι ρόδακες, ενώ τα τετράγωνα περιλαμβάνουν αστεροειδή κοσμήματα, τα οποία φέρουν στο κέντρο εναλλάξ μικρούς ισοσκελείς σταυρούς (τύπου Μάλτας) ή αστεροειδή κοσμήματα. Σε κύκλο εγγράφεται επίσης μεγάλο έξεργο κομβίο με εξάφυλλο ρόδακα. Ο διάκοσμος του επιστυλίου ορίζεται στο επάνω μέρος από λεπτή ταινία.

Ανάγλυφο διάκοσμο φέρει και η κάτω επιφάνεια. Σε μεγάλο ορθογώνιο, λαξευμένο εν εσοχή, εναλλάσσονται δύο μεγάλα ανάγλυφα συμπλεκόμενα ρομβοειδή διάχωρα σχηματίζοντας στο σημείο που συμπλέκονται μικρότερο ρόμβο, στο εσωτερικό του οποίου εγγράφεται μικρός σταυρός. Τα ρομβοειδή διάχωρα σχηματίζονται με διπλή ταινία και φέρουν στις εσωτερικές γωνίες τους αριστερά και δεξιά από δύο κύκλους. Στο εσωτερικό των ρομβοειδών διαχώρων ένας μεγάλος κύκλος, στον οποίο εγγράφεται εξάφυλλος ρόδακας με οξύληκτα φύλλα. Δύο μικρά κρινάνθημα με μακρύ διχαλωτό στέλεχος κοσμούν δεξιά και αριστερά τους κύκλους με τους ρόδακες.

Ο διάκοσμος του αναγλύφου είναι γεωμετρικός. Η από-

Εικ. 1. Επιστύλιο αριθ. κατ. 1.

δοση των επιμέρους θεμάτων, όπως π.χ. οι ρόδακες και οι ρόμβοι, παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με αυτά που κοσμούν τα ανάγλυφα αριθ. κατ. 2 και 3, επίσης από την Αγία Θεοδώρα, με τα οποία κατά την άποψή μας συνανήκει. Τα ρομβοειδή διάχωρα με τους συμπληρωματικούς κύκλους στις πλάγιες γωνίες και ο μικρότερος ρόμβος με το σταυρό στο κέντρο είναι θέματα που απαντώνται επίσης στα δύο επιστύλια, αλλά και στην κάτω επιφάνεια του επιστυλίου αριθ. κατ. 4, το οποίο είναι εντοιχισμένο στη νότια είσοδο του νάρθηκα της Αγίας Θεοδώρας.

Ο έξεργος ρόδακας-κομβίο έχει το παράλληλό του σε κιονόκρανο του τέμπλου στο ναό της Παναγίας στον Όσιο Λουκά¹¹, ενώ οι εγγεγραμμένοι πολύφυλλοι ρόδακες στην κάτω επιφάνεια παρουσιάζουν ομοιότητα με ρόδακα σε ανάγλυφη πλάκα από τη Δράμηση Θεσπρωτίας, σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων¹².

2. Επιστύλιο (τμήμα) (Εικ. 2)

Προέλευση: Ναός Αγίας Θεοδώρας Άρτας. Φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας (αριθ. καταγρ. 64).

Υλικό: Μάρμαρο.

Ύψ. 0,22, μέγ. σωζ. μήκ. 1,28, μέγ. σωζ. πλ. 0,25 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

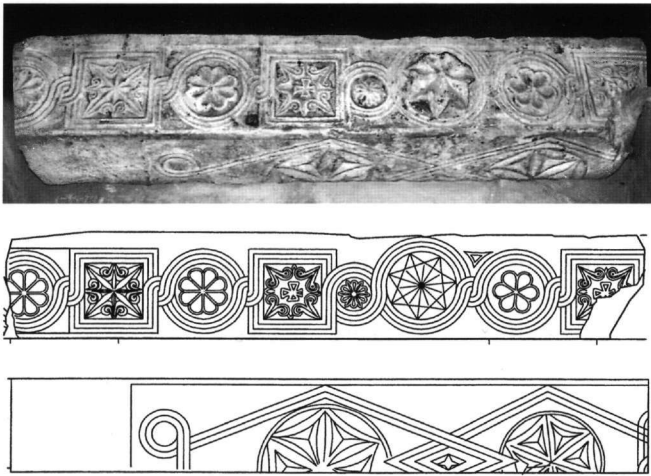
Συνανήκει με τα αριθ. 1 και 3 του καταλόγου, αν και δεν συνδέονται άμεσα. Είναι ακρωτηριασμένο στα δύο

¹⁰ Σύμφωνα με το βιβλίο καταγραφής της Αρχαιολογικής Συλλογής της Παρηγορήτισσας το επιστύλιο αποτοιχίστηκε από το τέμπλο της Αγίας Θεοδώρας το 1951 (βλ. και υποσημ. 13).

¹¹ Λ. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, εικ. 153.

¹² Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *ΑΔ* 31 (1976), Χρονικά, 210, πίν. 154.

Εικ. 2. Επιστύλιο αριθ. κατ. 2.

άκρα και προιονισμένο σε όλο το μήκος της πίσω πλευράς του. Φέρει πανομοιότυπο διάκοσμο με αυτόν του επιστυλίου που εξετάσαμε παραπάνω. Ο διάκοσμός του χαρακτηρίζεται από γεωμετρική συμμετρία, που διακρίνεται στο θεματολόγιο των γλυπτών του 11ου-12ου αιώνα.

3. Επιστύλιο (Εικ. 3)

Προέλευση: Ναός Αγίας Θεοδώρας Άρτας. Φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας (αριθ. καταγρ. 63).

Υλικό: Μάρμαρο λευκό.

Ύψ. 0,22, μεγ. σωζ. μήκ. 1,08, μεγ. σωζ. πλ. 0,24 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Τμήμα μαρμάρινου επιστυλίου, σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης. Είναι αποθραυσμένο στα δύο άκρα και έχει κοπεί με πριόνι σε όλο το μήκος της πίσω πλευράς του. Συνανήκει με τα αριθ. κατ. 1 και 2¹³, αν και δεν συνδέεται άμεσα, και αποτελούσε το κεντρικό τμήμα ενός μεγάλων διαστάσεων επιστυλίου, το οποίο ξεπερνούσε σε μήκος τα 3,90 μ.

Η κύρια όψη του είναι λοξότμητη. Φέρει στον άξονα έξεργο αστεροειδές διάτρητο κομβίο, με μικρό σταυρό στο κέντρο. Το κομβίο σχηματίζεται με διπλή ταινία και περιβάλλεται από τρεις ανάγλυφους, ομόκεντρους κύκλους σε χαμηλότερο ανάγλυφο. Στο κάτω μέρος του κύκλου μεγάλη οπή με ίχνη μολύβδου. Δεξιά και αρι-

στερά του κομβίου είναι λαξευμένα δύο τόξα, τα οποία στηρίζονται σε κίονες με βαθμιδωτές βάσεις και κιονόκρανα διακοσμημένα με τρίφυλλα. Μέσα στο τόξο αριστερά αετός με ανοιχτές τις φτερούγες του και το κεφάλι στραμμένο αριστερά. Ο αετός έχει αποδοθεί φυσιοκρατικά. Το τόξο δεξιά κοσμεύεται με αλυσιδωτό πλοχμό και περιβάλλει ανθεμοειδές κόσμημα, το οποίο δημιουργεί, ίσως σκόπιμα, την ψευδαίσθηση ότι πρόκειται για δικέφαλο αετό. Δεξιά και αριστερά των τόξων δύο μεγάλοι αλυσιδωτοί σταυροί με θηλιές που προεξέχουν στις άκρες των κεραίων. Μικρές οπές από τρυπάνι διανθίζουν το διάκοσμο των σταυρών. Στο αριστερό τμήμα σώζεται το μεγαλύτερο μέρος πολύφυλλου ρόδακα που εγγράφεται σε ομόκεντρους κύκλους. Παρόμοιο θέμα φαίνεται ότι υπήρχε και στη δεξιά πλευρά, από το οποίο σώζεται τμήμα. Η παράσταση ορίζεται επάνω και κάτω από έξεργη ταινία. Το ανάγλυφο είναι χαμηλό και έχει λαξευθεί σε εσοχή.

Διακοσμημένη είναι και η κάτω όψη του επιστυλίου. Στον άξονα δύο τετράγωνα με καμπύλες πλευρές συμπλέκονται σχηματίζοντας μεγάλο αστεροειδές κόσμημα, στο κέντρο του οποίου εγγράφεται σταυρός με πεπλατυσμένες κεραίες (τύπου Μάλτας). Δεξιά και αριστερά δύο μεγάλοι πολύφυλλοι ρόδακες εγγράφονται σε κύκλους. Τα φύλλα τους διαμορφώνονται εναλλάξ οξύληκτα και καμπύλα. Το ανάγλυφο στους ρόδακες

Εικ. 3. Επιστύλιο αριθ. κατ. 3.

¹³ Σύμφωνα με το βιβλίο καταγραφής του αρχαιολογικού υλικού που φυλάσσεται στη Συλλογή της Παρηγορήτισσας, και τα τρία

τμήματα επιστυλίου αποτοιχίστηκαν από το νεότερο τέμπλο της Αγίας Θεοδώρας το 1951.

Εικ. 4. Γωνιαίο τμήμα επιστυλίου αριθ. κατ. 4.

αποδίδεται επίσης σε εσοχή. Στα άκρα του επιστυλίου η ακόσμητη επιφάνεια υποδηλώνει τις θέσεις στήριξης του στους κιονίσκους του τέμπλου.

Η επεξεργασία του αναγλύφου είναι καλή, αλλά με μικρή σχεδιαστική αδυναμία, κυρίως στη σύνθεση του διακόσμου (π.χ. οι δυσαναλογίες στους αλυσιδωτούς σταυρούς). Αντίθετα, σε μεμονωμένα θέματα, όπως στον αετό, ο καλλιτέχνης δείχνει ιδιαίτερη επιμέλεια.

Η απόδοση των ροδάκων παρουσιάζει ομοιότητες με τους ρόδακες που κοσμούν το κάτω μέρος του επιστυλίου, το οποίο είναι εντοιχισμένο στον τοίχο της πρόθεσης της Αγίας Θεοδώρας, ενώ οι πλεκτοί σταυροί βρίσκουν το πλησιέστερο παράλληλό τους στους σταυρούς που κοσμούν τα κιονόκρανα από την ερειπωμένη βασιλική στη Γλυκή Θεσπρωτίας, σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων.

Τόσο το χαμηλό ανάγλυφο, όσο κυρίως το διακοσμητικό θεματολόγιο, βρίσκονται στα πλαίσια της τέχνης του 11ου αιώνα, εποχή κατά την οποία θα πρέπει να χρονολογηθεί το επιστύλιο που εξετάζουμε.

4. Επιστύλιο (Εικ. 4)

Προέλευση: Ναός Αγίας Θεοδώρας Άρτας. Είναι εντοιχισμένο στο νεότερο τοίχο της πρόθεσης στο ναό της Αγίας Θεοδώρας (αποτελεί τον αριστερό σταθμό της θύρας).

Υλικό: Μάρμαρο.

Ύψ. 0,16-0,14 μ. (παρουσιάζει ελαφρά μείωση στο κέντρο), μέγ. σωζ. μήκ. 1,03, πλ. 0,22 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Δεξιό γωνιαίο τμήμα επιστυλίου τέμπλου σε μέτρια κατάσταση διατήρησης¹⁴. Η ελαφρά λοξότμητη όψη του κοσμείται με σειρά κύκλων που εναλλάσσονται με τετράγωνα και ενώνονται μεταξύ τους με κόμβους. Οι κύκλοι και τα τετράγωνα διαμορφώνονται με διπλές ταινίες και στο εσωτερικό τους είναι λαξευμένοι από ένας

πολύφυλλος ρόδακας. Μέσα στο ακραίο δεξιό τετράγωνο ισοσκελής σταυρός σε κύκλο. Ακολουθεί ανεξάρτητο ρομβοειδές κόσμημα με τέσσερις κύκλους στις γωνίες και ρόδακα εσωτερικά. Το άκρο του επιστυλίου κοσμούν επίσης μεγάλος ρόδακας, στο εσωτερικό του οποίου διαμορφώνεται ισοσκελής σταυρός και, τέλος, ένα πτηνό σε κατατομή, που βαδίζει προς τα αριστερά. Τα παραπάνω διακοσμητικά θέματα ορίζονται επάνω και κάτω από λεπτή ακόσμητη ταινία.

Η κάτω πλευρά του επιστυλίου κοσμείται με μεγάλα μεμονωμένα κοσμήματα. Δεξιά είναι λαξευμένος μεγάλος εσώγλυφος ρόδακας με οξύληκτα και καμπυλόσχημα εναλλάξ πέταλα. Ακολουθεί ορθογώνιο διάχωρο, αδρά δουλεμένο (όπου εδραζόταν ο κιονίσκος του τέμπλου που στήριζε το επιστύλιο) και ένα δεύτερο ορθογώνιο με πολύπλοκο γεωμετρικό κόσμημα, εν εσοχή. Πρόκειται για μεγάλο ρόμβο, με μικρές θηλιές στις πλάγιες γωνίες, που ενώνονται μεταξύ τους με δύο διαγώνιες ταινίες και σχηματίζουν στην εσωτερική του επιφάνεια τέσσερις μικρότερους ρόμβους. Οι θηλιές στις γωνίες έχουν έξεργο οφθαλμό, ενώ οι μικροί ρόμβοι φέρουν εσωτερικά έξεργους σταυρούς.

Σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο το επιστύλιο προέρχεται από το βυζαντινό τέμπλο του ναού της Αγίας Θεοδώρας. Θεωρούμε ότι θα πρέπει να τοποθετηθεί στο τέμπλο του διακονικού.

5. Επιστύλιο (Εικ. 5)

Προέλευση: Ναός Αγίας Θεοδώρας Άρτας.

Υλικό: Μάρμαρο.

Ύψ. 0,16-0,14 μ. (παρουσιάζει ελαφρά μείωση στο κέντρο), μέγ. σωζ. μήκ. 1,03, πλ. 0,23 μ.

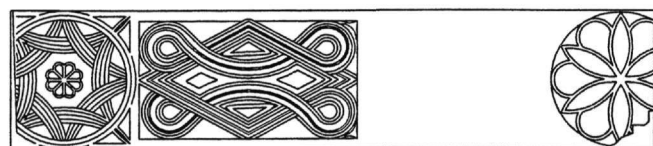
Χρονολόγηση: 11ος αι.

Συνανήκει με το ανάγλυφο που εξετάσαμε παραπάνω¹⁵. Είναι ακρωτηριασμένο στα δύο άκρα του, ωστόσο σώζε-

¹⁴ Ορλάνδος, «Αγία Θεοδώρα Άρτης», 99-100, εικ. 11. Ο ίδιος, «Το τέμπλον της Αγίας Θεοδώρας», 480-482. C. Vanderheyde, *La sculpture architecturale byzantine dans le thème de Nikopolis du Xe au début du XIIIe siècle (Épire, Étolie et Sud de l'Albanie)*, BCH, Suppl. 45, 2005, 39,

αριθ. 42, εικ. 39a-b (στο εξής: *La sculpture architecturale*).

¹⁵ Ορλάνδος, «Αγία Θεοδώρα της Άρτης», 99-100. Ο ίδιος, «Το τέμπλον της Αγίας Θεοδώρας», 480-482. Vanderheyde, *La sculpture architecturale*, 39, αριθ. 41, εικ. 38a-b.

Εἰκ. 5. Επιστύλιο αριθ. κατ. 5.

ται σε σχετικά καλή κατάσταση. Σήμερα είναι εντοιχισμένο στο ναό της Αγίας Θεοδώρας και αποτελεί το δεξιό σταθμό της θύρας της πρόθεσης. Η κύρια, ελαφρά λοξότμητη όψη του φέρει σχεδόν πανομοιότυπο διάκοσμο με το τμήμα επιστυλίου που εξετάσαμε παραπάνω (αριθ. κατ. 4): λείπει, ωστόσο, το πτηνό στο αριστερό άκρο. Δεξιά υπάρχει πλεκτός σταυρός, ο οποίος αποτελούσε το κεντρικό στοιχείο του επιστυλίου.

Στην κάτω πλευρά το μεγάλο εσώγλυφο ρόδακα αριστερά, ακολουθεί ακόσμητη επιφάνεια και ορθογώνιο διάχωρο με εσώγλυφο ρόμβο. Ο ρόμβος φέρει θηλιές στις πλευρικές γωνίες, που ενώνονται ανά δύο με καμπυλόμενες εσωτερικά ταινίες. Στο δεξιό άκρο του επιστυλίου, που αντιστοιχεί στο κεντρικό σημείο του τέμπλου, διαμορφώνεται τετράγωνο διάχωρο, στο οποίο εγγράφονται τρεις ομόκεντροι κύκλοι. Στο εσωτερικό του σχηματίζεται αστεροειδές κόσμημα από συμπλεκόμενα τετράγωνα με καμπύλες πλευρές, στο κέντρο των οποίων υπάρχει μικρός ρόδακας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η λάξευση των μικρών ροδάκων, οι οποίοι αποδίδονται είτε με έξεργα τριγωνικά πέταλα είτε με κοίλα πέταλα που έχουν καμπυλωμένα άκρα και έκτυπο κέντρο.

6. Επιστύλιο (Εικ. 6)

Προέλευση: Άγνωστη. Είναι εντοιχισμένο σε δεύτερη χρήση στο ναό της Αγίας Θεοδώρας στην Αρτα.

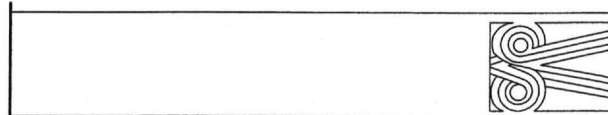
¹⁶ Πρβλ. το διάκοσμο κοσμητή επάνω από τη δυτική θύρα του εσωνάρθηκα στη μονή Σαγματά, Σ. Βογιατζής, «Ο γλυπτός διάκο-

Υλικό: Μάρμαρο λευκό.

Ύψ. 0,14, μέγ. σωζ. μήκ. 1,24, πλ. κάτω πλευράς 0,30 μ.

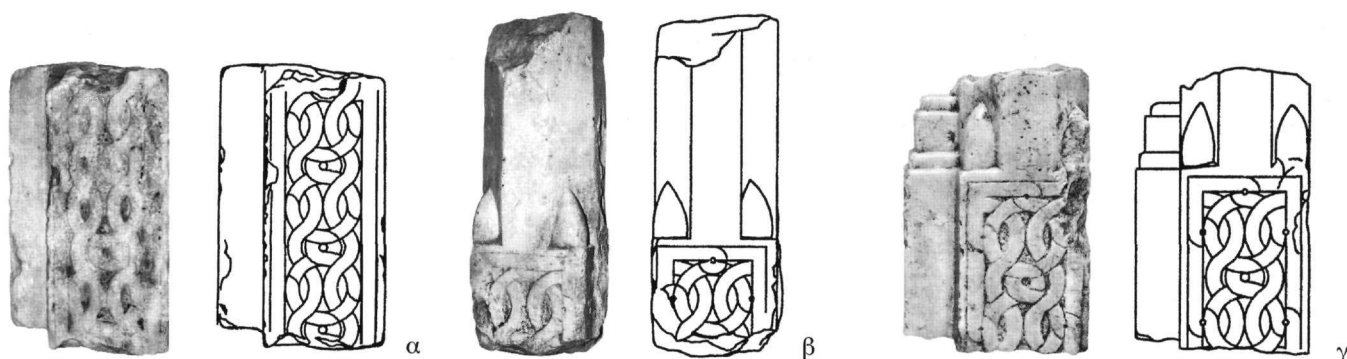
Χρονολόγηση: 11ος αι.

Έχει χρησιμοποιηθεί ως υπέρθυρο της βόρειας εισόδου στο νάρθηκα της Αγίας Θεοδώρας. Είναι αποθραυσμένο στο δεξιό άκρο του. Η επιφάνεια της κάτω πλευράς είναι αδρά δουλεμένη. Σε σημείο του δεξιού άκρου του, που αντιστοιχούσε πιθανώς στον άξονά του (επομένως το επιστύλιο είχε μήκος 2,50 μ.), υπάρχει λαξευμένο έγκοιλο ορθογώνιο με ανάγλυφο ρόμβο, που σώζεται κατά το ήμισυ. Ο ρόμβος διαμορφώνεται με τρεις ταινίες, οι οποίες στη γωνία του σχηματίζουν δύο θηλιές. Το θέμα είναι σχεδόν όμοιο με αυτό που κοσμεί και το επιστύλιο αριθ. κατ. 4, επίσης εντοιχισμένο στο ίδιο μνημείο. Η όψη του μετώπου του αρχιτεκτονικού μέλους είναι λοξότμητη. Λεπτή ταινία πλ. 0,04 μ. ορίζει το διάκοσμο στο επάνω μέρος. Στο αριστερό τμήμα του πέντε κύκλοι ενωμένοι κατά το σύστημα των σφαιρικών τροχών και με περιγράμμιση που ορίζει ταινία λαξευμένη με κοίλη γλυφή. Η ταινία συμπλέκεται στα σημεία επαφής των κύκλων και στο κάτω μέρος τους¹⁶. Το εσωτερικό κάθε κύκλου καλύπτεται από μικρά τρίφυλλα, με εξαίρεση τον πέμπτο κύκλο, στον οποίο εγγράφεται ένσταυρος ρόδακας (ισοσκελής σταυρός, στις γωνίες των κεραίων του οποίου σχηματίζονται τα πέταλα τετράφυλλου ρόδακα).

Εἰκ. 6. Επιστύλιο αριθ. κατ. 6.

σμος της Μονής Σαγματά στη Βοιωτία», ΑΔ 51-52 (1996-1997), Μελέτες, πίν. 133γ.

Εἰκ. 7. Πεσσίσκοι αριθ. κατ. 7, 8 και 9.

Το κύριο διακοσμητικό θέμα του δεξιού, σωζόμενου τμήματος του επιστυλίου αποτελεί σειρά επτάφυλλων ανθεμίων, όρθιων και ανεστραμμένων, με συμπαγή φύλλα, τα οποία συγκλίνουν ή αποκλίνουν εναλλάξ προς το κεντρικό. Οι σπείρες στη βάση των ανθεμίων έχουν χάσει την αρχική τους διαμόρφωση, έχουν επιμηκυνθεί και σχηματίζουν καμπύλα διάχωρα, στα οποία εγγράφονται τα ανθέμια και συνδέονται μεταξύ τους σε ένα ενιαίο σύνολο.

7. Πεσσίσκος (Εικ. 7α)

Προέλευση: Ναός Αγίας Θεοδώρας, Άρτα. Φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας (αριθ. καταγρ. 65α).

Υλικό: Μάρμαρο.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,34, πλ. 0,20, πάχ. 0,14 μ.

Χρονολόγηση: Δεύτερο μισό 13ου αι.

Τμήμα θυραίου πεσσίσκου τέμπλου, με συμφυή παραστάτη στην αριστερή πλευρά¹⁷. Είναι ακρωτηριασμένο στα δύο άκρα του. Στη μία όψη φέρει επιπεδόγλυφο διάκοσμο, ενώ οι άλλες πλευρές είναι επίπεδες και καλά λειασμένες. Κοσμεύεται με σηρικούς τροχούς σε κατακόρυφη διάταξη, που κομβώνονται με ακόσμητους οφθαλμούς και συμπλέκονται με δύο παράλληλες, κατά μήκος κυματοειδείς ταινίες¹⁸. Ο διάκοσμος ορίζεται δεξιά και αριστερά από λεπτή ταινία. Στο βάθος του αναγλύφου συνανήκει με τα λοιπά τμήματα πεσσίσκων του καταλόγου μας, χωρίς να συνδέονται μεταξύ τους.

8. Πεσσίσκος με συμφυή κιονίσκο (Εικ. 7β)

Προέλευση: Ναός Αγίας Θεοδώρας, Άρτα. Φυλάσσεται

στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας (αριθ. καταγρ. 65β).

Υλικό: Μάρμαρο.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,43, πλ. 0,15, πάχ. 0,15 μ.

Χρονολόγηση: Δεύτερο μισό 13ου αι.

Τμήμα αριστερού θυραίου πεσσίσκου τέμπλου με συμφυή οκτάπλευρο κιονίσκο¹⁹. Είναι ακρωτηριασμένο στα δύο άκρα του. Στη μία πλευρά υπήρχε συμφυής παραστάτης, από τον οποίο σώζονται λιγοστά ίχνη, καθώς έχει απολαξευθεί. Στη μία πλάγια πλευρά του κιονίσκου τετράγωνη οπή σύμφυσης. Ο πεσσίσκος κοσμεύεται μόνο στην κύρια όψη του, ενώ οι υπόλοιπες πλευρές του είναι καλά λειασμένες. Από το διάκοσμο σώζεται κύκλος, που συμπλέκεται με ημικύκλια. Πρόκειται για την αρχή του διακοσμητικού θέματος σηρικών τροχών, που συμπλέκονται με δύο παράλληλες κυματοειδείς ταινίες, όπως προκύπτει από το διάκοσμο του πεσσίσκου αριθ. κατ. 7, με τον οποίο πιθανότατα συνανήκει. Στις τέσσερις γωνίες του πεσσίσκου και στο σημείο όπου εδράζεται ο οκταγωνικός κιονίσκος, προβάλλουν τέσσερα βαλανόσχημα έξεργα στοιχεία.

Ο ανάγλυφος διάκοσμος του πεσσίσκου έχει αποδοθεί με την επιπεδόγλυφη τεχνική. Το βάθος είναι ανώμαλα λαξευμένο και σώζει ίχνη κόκκινης κηρομαστίχης.

9. Πεσσίσκος με συμφυή κιονίσκο (Εικ. 7γ)

Προέλευση: Ναός Αγίας Θεοδώρας, Άρτα. Φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας (αριθ. καταγρ. 1095).

Υλικό: Μάρμαρο.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,34, πλ. 0,15, πάχ. 0,15 μ.

Χρονολόγηση: Δεύτερο μισό 13ου αι.

¹⁷ Ορλάνδος, «Αγία Θεοδώρα Άρτης», 478-479.

¹⁸ Ο Ορλάνδος στην αποτύπωση του πεσσίσκου αποδίδει τις κυ-

ματοειδείς αυτές ταινίες ως ημικύκλια.

¹⁹ Ορλάνδος, «Το τέμπλον της Αγίας Θεοδώρας», 478-479.

Τμήμα πεσσίσκου με συμφυή παραστάτη ορθογώνιας διατομής στην αριστερή πλευρά. Στο επάνω μέρος σώζονται λείψανα οκταγωνικού συμφυούς κιονίσκου. Στο σημείο συνένωσής τους λαξεύονται τέσσερα έξεργα βαλανόσχημα στοιχεία. Στην αριστερή πλευρά και στο πίσω μέρος του παραστάτη υπάρχει τόμος γόμφου με λείψανα μολύβδινου συνδέσμου.

Η κύρια όψη του πεσσίσκου φέρει διάκοσμο πανομοιότυπο με αυτόν του πεσσίσκου αριθ. κατ. 7, με τον οποίο πιθανότατα συνανήκε. Το ανάγλυφο εντοπίστηκε πρόσφατα κατά τη διάρκεια στερεωτικών εργασιών στο ναό της Αγίας Θεοδώρας.

10. Πεσσίσκος

Προέλευση: Ναός Αγίας Θεοδώρας, Άρτα.

Υλικό: Μάρμαρο.

Μεγ. σωζ. ύψ. 0,73, πλ. 0,14, πάχ. 0,15 μ.

Χρονολόγηση: Δεύτερο μισό 13ου αι.

Ο πεσσίσκος²⁰ είναι ενσωματωμένος στον τάφο της αγίας Θεοδώρας. Τοποθετήθηκε εκεί μετά τη μετασκευή του τάφου και την ανακομιδή των λειψάνων της αγίας²¹. Είναι αποθραυσμένος στο επάνω άκρο του (η βάση και το κιονόκρανο είναι μεταγενέστερες προσθήκες) και διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Φέρει επιτεδόγλυφο διάκοσμο στις τρεις, ορατές σήμερα, πλευρές του, που είναι πανομοιότυπος με αυτόν των πεσσίσκων αριθ. κατ. 7-9²². Δεν σώζονται ίχνη κηρομαστίχης.

11. Θωράκιο

Προέλευση: Ναός Αγίας Θεοδώρας, Άρτα. Φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας (αριθ. καταγρ. 58).

Υλικό: Μάρμαρο.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,58, πλ. 0,80, πάχ. 0,08 μ.

Χρονολόγηση: Δεύτερο μισό 13ου αι.

Πρόκειται για το κάτω μισό τμήμα θωρακίου τέμπλου²³.

Φέρει λίγες φθορές στα πλάγια. Διακοσμημένη είναι μόνον η κύρια πλευρά του, ενώ η πίσω είναι αδρά λαξευμένη. Ο διάκοσμος του αναγλύφου έχει αποδοθεί με την επιτεδόγλυφη τεχνική και στο βάθος έφερε κόκκινη κηρομαστίχη, από την οποία σώζεται το μεγαλύτερο μέρος.

Εικονίζεται αετός, από τον οποίο σώζεται η ουρά, το κάτω μέρος του πτερώματος και τα ανοιχτά πόδια. Είναι μετωπικός με ανοιχτές φτερούγες, ενώ με τα πόδια του έχει γαντζώσει δύο μικρά ζώα (λαγούς ή ελάφια) που προσπαθούν να ξεφύγουν. Το σώμα του αποδίδεται με κύκλο, από όπου ξεκινούν τα φτερά της ανοιχτής ουράς, διακοσμημένα με επαναλαμβανόμενο φοιιδωτό κόσμημα. Ανάλογος είναι και ο διάκοσμος στις φτερούγες, οι οποίες καταλαμβάνουν και τμήμα του πλαισίου.

Ο αετός αποδίδεται σχηματοποιημένος, χωρίς πλαστικότητα. Η εντύπωση του αναγλύφου επιτυγχάνεται με την αντίθεση της παράστασης και του χρωματιστού βάθους, έτσι ώστε το αποτέλεσμα να είναι περισσότερο ζωγραφικό παρά πλαστικό. Σχηματοποιημένα αποδίδονται και τα δύο ζώα που κρατεί με τα νύχια του ο αετός.

Το θέμα του αετού που έχει αρπάξει στα νύχια του λαγό είναι παλαιό, ανατολικής προέλευσης και χρησιμοποιήθηκε από νωρίς στην αρχαία ελληνική και τη βυζαντινή τέχνη. Ο αετός αποτελεί αναστάσιμο σύμβολο και η απεικόνισή του σε θωράκιο στο τέμπλο του ναού εκφράζει πιθανώς την προσδοκία της ανάστασης²⁴. Η παράσταση του αετού στο θωράκιο που εξετάζουμε, παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τους αετούς που εικονίζονται σε βυζαντινά υφάσματα²⁵ και ιδιαίτερα με τον αετό που κοσμεί το μικρό θωράκιο αριθ. 14 του καταλόγου μας, το οποίο πιθανότατα προέρχεται από το ναό της Αγίας Θεοδώρας. Το θωράκιο που εξετάζουμε βρέθηκε κατά την κατεδάφιση των μεταγενέστερων προσκτισμάτων της Αγίας Θεοδώρας.

²⁰ A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge, II (XIe-XIVe siècle)*, Bibliothèque des Cahiers Archéologiques XII, Παρίσι 1976, 144 κ.ε., πίν. CXXIII.

²¹ Για τον τάφο και τη μετασκευή του βλ. Ορλάνδος, «Αγία Θεοδώρα Άρτης», 105 κ.ε. Επίσης, γενικότερα για τον τάφο και ιδιαίτερα για την ανάγλυφη παράσταση της δυτικής του πλευράς, βλ. Br. Cvetković, «The investiture Relief in Arta, Epiros», *ZRVI XXXIII* (1994), 103-112.

²² Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο πεσσίσκος έχει τις τρεις πλευρές του διακοσμημένες, σε αντίθεση με τα τμήματα πεσσίσκων που εξετάσαμε παραπάνω.

²³ Ορλάνδος, «Τό τέμπλον της Αγίας Θεοδώρας», 482-489, εικ. 6, 7

και 9. Παπαδοπούλου, *Βυζαντινή Άρτα*, 50-51, εικ. 55. Vanderheyde, *La sculpture architecturale*, 41, αριθ. 46, εικ. 43. Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Η τέχνη στην Ήπειρο τόν 13ο αιώνα», *Η βυζαντινή τέχνη μετά την τέταρτη σταυροφορία*, Αθήνα 2007, πίν. 40β.

²⁴ Για την προέλευση και την εξέλιξη του εικονογραφικού αυτού θέματος, βλ. G. Spitzing, *Lexikon byzantinisch christlicher Symbole*, Μόναχο 1989, 33 κ.ε.

²⁵ Ορλάνδος, «Τό τέμπλον της Αγίας Θεοδώρας», 485. *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, κατάλογος έκθεσης, Παρίσι 1992, 377, εικ. 285. *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era. AD 843-1261*, κατάλογος έκθεσης, Νέα Υόρκη 1997, 224 κ.ε., αριθ. 149, εικ. 149.

Εικ. 8. Τμήμα θωρακίου αριθ. κατ. 12.

12. Θωράκιο (Εικ. 8)

Προέλευση: Ναός Αγίας Θεοδώρας, Άρτα. Φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας.

Υλικό: Μάρμαρο.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,70, μέγ. σωζ. πλ. 0,52, πάχ. 0,08 μ.

Χρονολόγηση: β' μισό 13ου αι.

Επάνω αριστερό τμήμα θωρακίου²⁶. Από την παράσταση της κύριας όψης σώζεται το κεφάλι και το μπροστινό μέρος του κορμού σφίγγας, κατά τα δύο τρίτα προς τα αριστερά. Με λεπτές εγχαράξεις αποδίδονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου, η τριγωνική μύτη, τα στρογγυλά μάτια και το ανοιχτό στόμα, μέσα από το οποίο διακρίνονται τα δόντια²⁷. Πυκνή χείλη περιβάλλει το κεφάλι της σφίγγας, ενώ το σώμα της κοσμεύεται από μικρούς κύκλους με στιγμή στο κέντρο τους. Σημειώνεται ότι με τον ίδιο τρόπο έχουν αποδοθεί τα χαρακτηριστικά του ταύρου στο θωράκιο αριθ. κατ. 13.

Το ανάγλυφο είναι επίπεδο και το βάθος πυκνά κτυπημένο με βελόνι για την ένθεση κηρομαστίχης. Ταινιωτό πλαίσιο περιέβαλλε την παράσταση. Μεταξύ της αριστερής πλευράς του πλαισίου και της σφίγγας μεγάλο επτάφυλλο ανθέμιο, το οποίο φαίνεται να φύεται από τον κορμό της σφίγγας.

²⁶ Αδημοσίευτο.

²⁷ Προβλ. το λιοντάρι του θωρακίου από τη Βλαχέρνα, Α. Κ. Ορλάνδος, «Η παρά την Άρταν μονή των Βλαχερνών», *ABME B'* (1936), 39, εικ. 37.

²⁸ Κατά τη διάρκεια των πρόσφατων εργασιών αποκαλύφθηκε και τμήμα μιας παλαιοχριστιανικής σταυρόσχημης κολυμβήθρας που ήταν ενσωματωμένη ως οικοδομικό υλικό στην εντοιχισμένη είσοδο της βόρειας πλευράς του κυρίως ναού. Η κολυμβήθρα εί-

βρέθηκε το 2004 κατά τη διάρκεια εργασιών στο δάπεδο του κυρίως ναού της Αγίας Θεοδώρας, κοντά στη φραγμένη είσοδο της βόρειας πλευράς²⁸. Συνανήκει με το τμήμα θωρακίου αριθ. κατ. 13, χωρίς να συνδέονται άμεσα (βλ. Εικ. 12).

13. Θωράκιο (Εικ. 9)

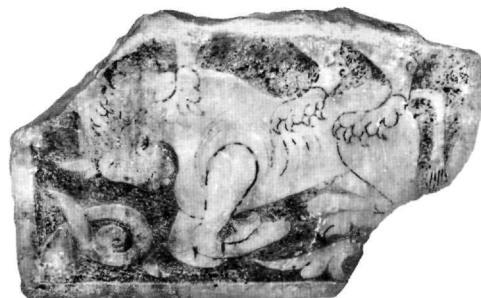
Προέλευση: Ναός Αγίας Θεοδώρας, Άρτα. Φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας (αριθ. καταγρ. 59).

Υλικό: Μάρμαρο.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,55, πλ. 0,80, πάχ. 0,08 μ.

Χρονολόγηση: Δεύτερο μισό 13ου αι.

Τμήμα θωρακίου, αποθραυσμένο στο επάνω μέρος (σώζεται κατά το ήμισυ) και στην κάτω δεξιά γωνία²⁹. Η πί-

Εικ. 9. Τμήμα θωρακίου αριθ. κατ. 13.

ναί άγνωστο από ποιο παλαιοχριστιανικό μνημείο προέρχεται, όπως άλλωστε και τα τέσσερα θαυμάσια κιονόκρανα του βου αιώνα, που επιστέφουν τους κίονες των δύο κιονοστοιχιών του ναού.

²⁹ Το θωράκιο βρέθηκε το 1951, κατά την κατεδάφιση των μεταγενέστερων προσκτισμάτων της Αγίας Θεοδώρας, βλ. Ορλάνδος, «Τό τέμπλον τῆς Ἀγίας Θεοδώρας», 489-490, εικ. 10, 11. Παπαδοπούλου, *Βυζαντινή Ἀρτα*, 50-51, εικ. 56. Vanderheyde, *La sculpture architecturale*, 40, αριθ. 45, εικ. 42.

σω πλευρά είναι αδρά λαξευμένη. Η κύρια όψη του κοσμεύεται με σκηνή πάλης άγριου ζώου και ταύρου. Στο σωζόμενο τμήμα του θωρακίου εικονίζεται ταύρος με τα πόδια λυγισμένα, στην πλάτη του οποίου σώζονται γαντζωμένα τα πόδια ενός δεύτερου ζώου. Το επιτιθέμενο ζώο είναι πιθανότατα σφίγγα, το υπόλοιπο τμήμα της οποίας σώζεται στο συνανήκον τμήμα που περιγράψαμε παραπάνω (αριθ. κατ. 12). Στις γωνίες της κάτω πλευράς του θωρακίου διακρίνονται σχηματοποιημένα μεγάλα φυτικά κοσμήματα. Η παράσταση πλαισιώνεται από λεπτή ακοσμητη ταινία.

Η σκηνή αποδίδεται με την επιτεδόγλυφη τεχνική. Το βάθος της παράστασης είναι ανώμαλα δουλεμένο με βελόνι, για την καλύτερη πρόσφυση της κηρομαστίχης, από την οποία σώζονται ίχνη πράσινου και κόκκινου χρώματος. Το σώμα του ταύρου και τα πόδια του επιτιθέμενου ζώου είναι επίπεδα και λεία. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου, τα πλευρά και τα κέρατα του ταύρου, καθώς και οι λεπτομέρειες των ποδιών της σφίγγας, αποδίδονται με εγχαραξίς και κηρομαστίχη.

Το θέμα της επίθεσης άγριου ζώου σε ήμερο, το οποίο απαντάται στην τέχνη ήδη από τα προϊστορικά χρόνια, έχει συμβολικό χαρακτήρα και σχετίζεται με την πάλη του κακού ενάντια στο καλό, είναι δε γνωστό στη βυζαντινή διακοσμητική³⁰.

14. Θωράκιο (Εικ. 10)

Προέλευση: Άγνωστη. Φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας (αριθ. καταγρ. 61).

Υλικό: Μάρμαρο.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,24, μέγ. σωζ. πλ. 0,36, πάχ. 0,06 μ.

Χρονολόγηση: Δεύτερο μισό 13ου αι.

Μικρών διαστάσεων θωράκιο. Είναι αποθραυσμένο στην επάνω και την κάτω πλευρά, ενώ η πίσω επιφάνειά του είναι καλά λαξευμένη³¹. Στη κύρια όψη παράσταση αετού με ανοιχτά πόδια και φτερούγες. Ο αετός αποδίδεται μετωπικά και έχει το κεφάλι –μόλις διακρίνεται– στραμμένο δεξιά. Το σώμα του έχει σχεδιαστεί με κύκλο, από τον οποίο ξεκινούν οι φτερούγες διακοσμημένες με φολίδες. Στο επάνω μέρος τους υπάρχουν δύο δίσκοι, που φέρουν από ένα μικρό ανθέμιο. Το κεφάλι

Εικ. 10. Τμήμα θωρακίου αριθ. κατ. 14.

του αετού περιβάλλει φωτοστέφανος. Το διακοσμητικό θέμα εντάσσεται σε κύκλο με περίγραμμα λεπτής ταινίας, εγγεγραμμένο σε τετράγωνο πλαίσιο, με το οποίο συνενώνεται με κόμβους. Η παράσταση του αετού μπορεί να συγκριθεί με το θέμα του θωρακίου αριθ. 11 του καταλόγου μας. Κοινά σημεία αποτελούν η στάση και η σχεδίαση του πτερώματος του πτηνού.

Το ανάγλυφο έχει αποδοθεί με την επιτεδόγλυφη τεχνική. Το βάθος είναι ανώμαλα δουλεμένο και σώζει ίχνη κόκκινης κηρομαστίχης. Οι διαστάσεις και η τεχνική του παρουσιάζει ομοιότητες με το θωράκιο αριθ. κατ. 15.

15. Θωράκιο (Εικ. 11)

Προέλευση: Άγνωστη. Φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας (αριθ. καταγρ. 60).

Υλικό: Μάρμαρο.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,33, πλ. 0,37, μέγ. πάχ. 0,06 μ.

Χρονολόγηση: Δεύτερο μισό 13ου αι.

Είναι αποθραυσμένο κατά μήκος της επάνω πλευράς και στην κάτω αριστερή γωνία³². Η πίσω επιφάνειά του είναι αδρά δουλεμένη. Στο κάτω μέρος παρουσιάζει ελαφρά μείωση του πάχους του.

Η κύρια όψη κοσμεύεται με την παράσταση φτερωτού γρύπα που βαδίζει προς τα δεξιά. Έχει ανορθωμένη την ουρά και τις φτερούγες του. Λεπτές εγχαραξίς

³⁰ Βλ. ενδεικτικά την παράσταση σε μαρμάρινο θωράκιο του Αγίου Μάρκου στη Βενετία, Grabar, *Sculptures byzantines* (υποσημ. 20), πίν. XLVIII.

³¹ Ορλάνδος, «Εν ακόμη επιτεδόγλυφον», ό.π. (υποσημ. 5), 121-125, πίν. 45α.

³² Στο ίδιο, 121-125, πίν. 45β, 46α. Grabar, *Sculptures byzantines* (υποσημ. 20), 144, πίν. XXVIII. Παπαδοπούλου, *Βυζαντινή Αρτα*, 50, εικ. 53. *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, κατάλογος έκθεσης, Νέα Υόρκη 2004, 79-80.

Εικ. 11. Θωράκιο αριθ. κατ. 15.

αποδίδουν τις αρθρώσεις του σώματος και λεπτομέρειες στο κεφάλι. Η παράσταση εγγράφεται σε κύκλο ενωμένο με τέσσερις κόμβους με το τετράγωνο πλαίσιο που την περιβάλλει. Στις γωνίες, μεταξύ κύκλου και τετραγώνου, φυτικά κοσμήματα. Σχηματοποιημένος βλαστός φύεται κοντά στα μπροστινά πόδια του γρύπα. Το ανάγλυφο έχει αποδοθεί με την επιπεδόγλυφη τεχνική. Σε πολλά σημεία του βάθους σώζονται ίχνη κόκκινης κηρομαστίχης.

Το θωράκιο παρουσιάζει στενή αναλογία με το αριθ. 14 του καταλόγου μας, με το οποίο πιθανώς συνανήκε. Κατά την άποψη του Ορλάνδου και τα δύο αποτελούσαν ένα ορθογώνιο θωράκιο, που κάλυπτε ένα από τα στενόμακρα ανοίγματα του βυζαντινού τέμπλου των παραβημάτων της Αγίας Θεοδώρας. Ωστόσο, ο ίδιος είχε αρχικά υποθέσει ότι το ανάγλυφο που εξετάζουμε, προερχόταν από το ναό της Παρηγορήτισσας³³.

³³ Ορλάνδος, *Η Παρηγορήτισσα της Άρτης*, Αθήνα 1963, 100, εικ. 109.

³⁴ Πρβλ. παρόμοια παράσταση σε κεραμικό, *Glory of Byzantium* (υποσημ. 25), 319, εικ. 219Α, και σε τμήμα υφάσματος στο ναό του αγίου Siviard, στη Sens της Γαλλίας, βλ. *Byzance* (υποσημ. 25), 379, εικ. 287.

³⁵ Κατά τον Θ. Παζαρά, ο γρύπας, που έχει κεφάλι αετού και σώμα λιονταριού, συμβόλιζε τη διπλή φύση του Χριστού, βλ. Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης*

Οι φτερωτοί γρύπες³⁴ αποτελούν διακοσμητικό θέμα ανατολικής προέλευσης με πολλά παραδείγματα από το 10ο και το 12ο αιώνα³⁵. Το ίδιο θέμα είναι αρκετά διαδεδομένο στη βυζαντινή γλυπτική της Άρτας και συναντάται σε κιονόκρανα, θωράκια³⁶ κ.ά.

ΤΟ ΤΕΜΠΛΟ³⁷

Το τέμπλο του ναού της Αγίας Θεοδώρας ήταν τριμερές. Από αυτό σώζεται σήμερα στην αρχική του θέση ο στυλοβάτης του ιερού βήματος, συνολικού μήκους 3,87 και πλάτους 0,21 μ., αποτελούμενος από τέσσερα ανισομεγέθη τμήματα, εκ των οποίων τα δύο συνδέονταν με μολύβδινους συνδέσμους. Η εξωτερική ακμή του έχει μορφή βεργίου και οριοθετείται από δύο εγχαράξεις. Στην επάνω επιφάνεια του στυλοβάτη διακρίνονται κατά διαστήματα τέσσερις μικρές, τετράγωνης κάτοψης, αδρές επιφάνειες, με αντίστοιχους τόρμους γόμφων στο κέντρο τους για την πάκτωση των πεσοίσκων.

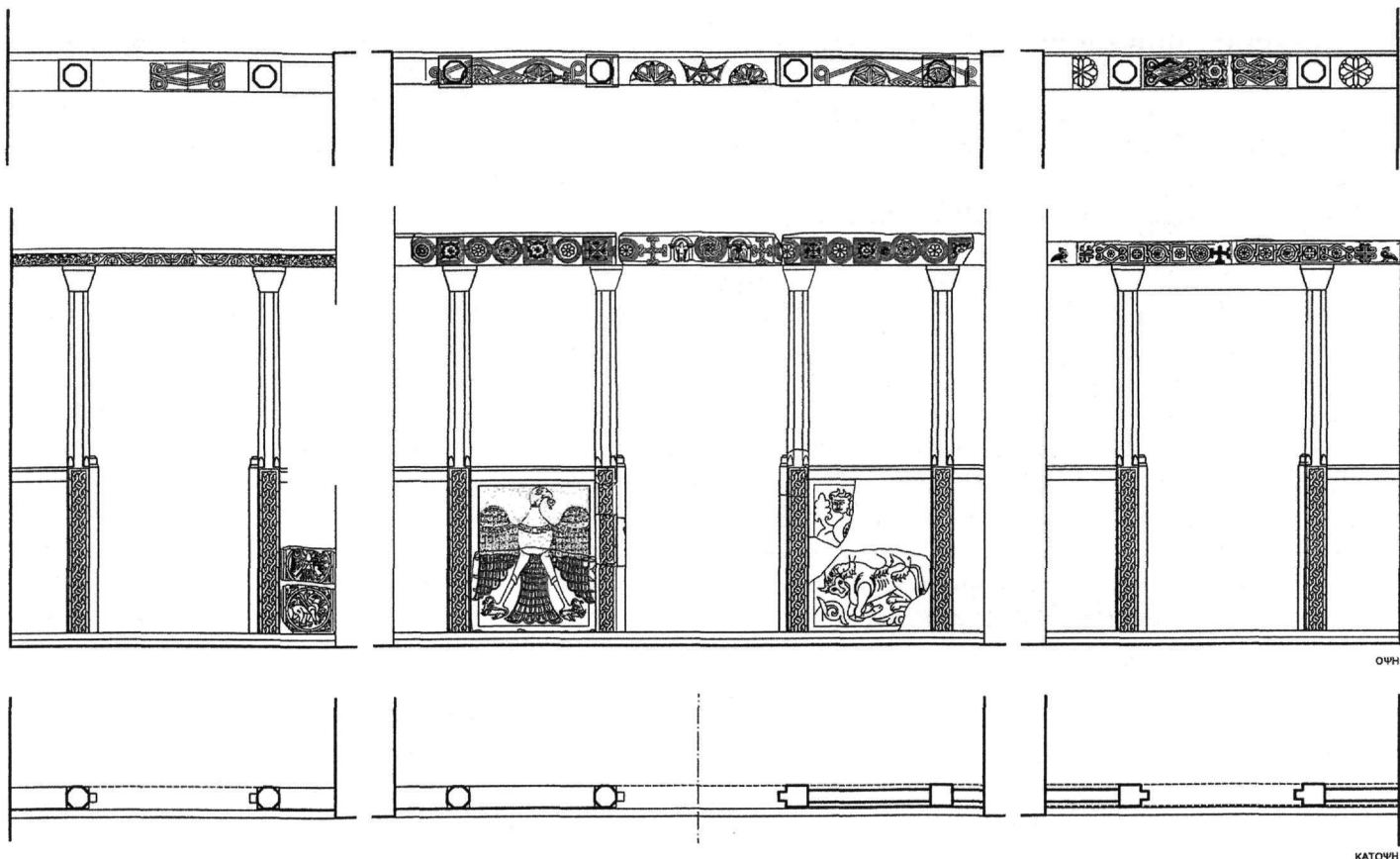
Στη θέση του βρίσκεται και ο στυλοβάτης της πρόθεσης, μήκους 2,20 μ., ενσωματωμένος στο μεταγενέστερο τοίχο που φράσσει σήμερα το άνοιγμα του παραβήματος, αφήνοντας μια μικρή τοξωτή είσοδο, ως παραστάτες της οποίας έχουν χρησιμοποιηθεί τα δύο τμήματα επιστυλίου, αριθ. κατ. 4 και 5. Το επιστύλιο αυτό έχει δημοσιευθεί από τον Ορλάνδο, ο οποίος στη σχεδιαστική του αναπαράσταση το τοποθετεί στο τέμπλο του ιερού βήματος, το πλάτος του οποίου όμως είναι μικρότερο από αυτό του ανοίγματος του βήματος.

Στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας φυλάσσονται τρία άλλα τμήματα επιστυλίου (αριθ. κατ. 1, 2 και 3), τα οποία αποτοιχίστηκαν από το ναό της Αγίας Θεοδώρας το 1951 και τα οποία διέλαθαν της προσοχής του Ορλάνδου. Πιστεύουμε ότι και τα τρία συνανήκουν. Το συνολικό μήκος τους φτάνει σήμερα τα 3,75 μ., αλλά αρχικά ήταν ακόμη μεγαλύτερο, ενδεχομένως ίσο με το πλάτος του ιερού βήματος, έτσι ώστε με ασφάλεια να αποδίδονται σε αυτό (Εικ. 12). Αντίθετα,

και της ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα, Αθήνα 1988, 94, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

³⁶ Μεγάλος ανάγλυφος γρύπας κοσμεί το θωράκιο που βρέθηκε στο ερειπωμένο καθολικό της μονής Παντάνασσας κοντά στη Φιλιπιάδα, βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *ΠΑΕ* 1990, πίν. 113β.

³⁷ Έως και το 2004 στο ναό υπήρχε ένα απλό ξύλινο τέμπλο, το οποίο αφαιρέθηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης των τοιχογραφιών.

Εικ. 12. Αγία Θεοδώρα Άρτας. Γραφική αναπαράσταση του κεντρικού τμήματος του τέμπλου και των παραβημάτων. Νέα πρόταση.

το εντοιχισμένο επιστύλιο στους τοίχους της πρόθεσης έχει μήκος 2,20 μ. και αντιστοιχεί σε ένα από τα παραβήματα, πιθανότατα στο διακονικό³⁸ (Εικ. 12).

Η τεχνική επεξεργασία των δύο επιστυλίων που αποδίδουμε στο τέμπλο του ιερού βήματος και της πρόθεσης είναι πανομοιότυπη, όπως και τα διακοσμητικά θέματα. Αντίθετα, το εντοιχισμένο στη βόρεια είσοδο του νάρθηκα επιστύλιο αριθ. κατ. 6 διαφέρει αρκετά ως προς το διάκοσμο και τη διατομή, αλλά δεν αποκλείεται να ανήκε στο τέμπλο της πρόθεσης. Όλα τα παραπάνω ανάγλυφα μέλη, με βάση τα διακοσμητικά θέματα και την τεχνική απόδοση, χρονολογούνται με μεγάλη πιθανότητα στον 11ο αιώνα.

Ο Ορλάνδος είχε εντοπίσει το τμήμα πεσσίσκου αριθ. κατ. 7, το οποίο απέδωσε στο τέμπλο του ναού³⁹. Ένα δεύτερο τμήμα παρόμοιου πεσσίσκου εντοπίσαμε στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας, ενώ ένα τρίτο βρέθηκε κατά τις εργασίες που έγιναν στο ναό το 2004. Τα παραπάνω φέροντα στοιχεία τοποθετούμε εκατέρωθεν της ωραίας πύλης (Εικ. 12).

Οι πεσσίσκοι έφεραν οκταγωνικούς κιονίσκους (διατηρείται τμήμα συμφυούς οκταγωνικού κιονίσκου στους πεσσίσκους αριθ. κατ. 8 και 9), στη στέψη των οποίων ο Ορλάνδος σχεδίασε λυρόσχημα κιονόκρανα με ένα μεγάλο ανθέμιο⁴⁰. Στον τάφο όμως της αγίας Θεοδώρας υπάρχουν ενσωματωμένα δύο τεκτονικά κιονόκρανα, με

³⁸ Αντιστοιχεί, ως έχει, στο πλάτος της πρόθεσης. Αντίθετα, αν υπολογιστεί το συνολικό αρχικό μήκος του –δεδομένου ότι λείπουν από το ένα άκρο του περίπου 0,20 μ., όση είναι η διαφορά στο πλάτος των δύο παραβημάτων–, τότε αντιστοιχεί στο πλάτος του διακονικού.

³⁹ Το ανάγλυφο αυτό φέρει στη μία πλευρά ίχνη του αποθραυσμένου παραστάτη. Το στοιχείο αυτό διέλαθε της προσοχής του Ορλάνδου.

⁴⁰ Το κιονόκρανο είναι πανομοιότυπο με αυτό που εντόπισε ο Ορλάνδος στη Βλαχέρνα, βλ. Ορλάνδος, «Η παρά την Άρταν μο-

σχηματοποιημένο διάκοσμο που έχει αποδοθεί με πρισματική γλυφή. Αν και η λάξευσή τους είναι υποδιέστηρη από των υπόλοιπων μελών, θεωρούμε πολύ πιθανό να προέρχονται από το τέμπλο (Εικ. 12).

Τα θωράκια του καταλόγου μας προέρχονται σίγουρα από το ίδιο τέμπλο, αφού το πλάτος των αριθ. κατ. 11 και 13 συμπίπτει με αυτό των διαστημάτων μεταξύ των πεσίσκων. Ο Ορλάνδος είχε συμπληρώσει υποθετικά το τμήμα που λείπει από το δεύτερο θωράκιο με τη μορφή ενός λιονταριού. Πρόσφατα όμως ήρθε στο φως το αριστερό γωνιαίο τμήμα (αριθ. κατ. 12) ενός θωρακίου⁴¹, που κοσμείται με το κεφάλι μιας σφίγγας ή λιονταριού με ανθρωπινή μορφή, που φαίνεται ότι κρατούσε με τα νύχια των ποδιών τον ταύρο⁴² (Εικ. 8, 9 και 12).

Στο ίδιο τέμπλο ο Ορλάνδος απέδωσε επίσης και τα δύο μικρά τετράγωνα θωράκια του καταλόγου μας, η προέλευση των οποίων είναι άγνωστη, αν και αρχικά ο ίδιος είχε υποθέσει ότι το αριθ. 15 πιθανώς προερχόταν από την Παρηγορήτισσα. Κατά την άποψη του ίδιου ερευνητή τα δύο θωράκια είναι πιθανότερο να προέρχονται από το ναό της Αγίας Θεοδώρας και να αποτελούσαν, τοποθετημένα το ένα επάνω στο άλλα, ένα ορθογώνιο θωράκιο που έφραζε ένα από τα στενόμακρα ανοίγματα των παραβημάτων (Εικ. 12).

Τα μέλη που παρουσιάζουμε στον κατάλογό μας αποτελούν δύο ομάδες. Η πρώτη περιλαμβάνει τα επιστύλια που χρονολογούνται στον 11ο αιώνα. Πρόκειται για έργα του ιδίου εργαστηρίου, αφού παρουσιάζουν μεταξύ τους θεματολογικές και τεχνοτροπικές ομοιότητες.

νή των Βλαχερνών», ό.π. (υποσημ. 27), 23, εικ. 16Γ.

⁴¹ Κατά τη διάρκεια των πρόσφατων εργασιών στο δάπεδο του κεντρικού κλίτους εντοπίσαμε επίσης ένα θραύσμα θωρακίου, διαστ. 0,21×0,17×0,06 μ. Από το διάκοσμό του σώζεται τμήμα σπείρας που αποδίδεται με την επιτεδόγλυφη τεχνική, γύρω από την οποία διακρίνονται ίχνη κηρομαστίχης. Το θραύσμα, μολονότι έχει όλα τα χαρακτηριστικά των δύο ανωτέρω θωρακίων, διαφέρει ως προς το πάχος (0,06 μ.). Ένα δεύτερο θραύσμα θωρακίου, με διάκοσμο ημιανθεμίου και παρόμοια τεχνική εκτέλεση, εντοπίσαμε ενσωματωμένο στο ομφάλιο του δαπέδου του ναού, που φαίνεται ότι τοποθετήθηκε εκεί μετά από κάποια επισκευή του. Το μέγεθος των αναγλύφων αυτών είναι πολύ μικρό και δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι προέρχονται από τα θωράκια που εξετάζουμε ή από αυτά των παραβημάτων που σήμερα δεν σώζονται.

⁴² Ο Ορλάνδος είχε εντοπίσει στο ναό ένα τμήμα επιθήματος, με επιτεδόγλυφο διάκοσμο και κηρομαστίχη, το οποίο, στη σχεδιαστική αναπαράσταση του τέμπλου, είχε τοποθετήσει στο επάνω μέρος των θωρακίων, βλ. Ορλάνδος, «Το τέμπλον της Αγίας Θεο-

Ο διάκοσμός τους είναι κατά βάση γεωμετρικός. Σηρικοί τροχοί⁴³ περικλείουν ρόδακες ή εναλλάσσονται με τετράγωνα στη λοξότμητη όψη τους. Επάνω σε αυτά προβάλλουν έξεργα κομβία⁴⁴. Οι ρόμβοι με τους παραπληρωματικούς κύκλους στις πλευρές τους, που διακοσμούν την κάτω επιφάνεια, αποτελούν επίσης κοινό θέμα του μεσοβυζαντινού θεματολογίου και απαντώνται σε πολλές παραλλαγές.

Τα επτάφυλλα ανθέμια με τα συμπαγή φύλλα που κλίνουν εναλλάξ προς τα έσω και προς τα έξω και κοσμούν το επιστύλιο αριθ. κατ. 6, είναι θέμα γνωστό από την αρχαιότητα· ωστόσο, στη συγκεκριμένη περίπτωση οι σπείρες στη βάση τους έχουν χάσει την αρχική τους μορφή. Τα ανθέμια αυτά παραμένουν για την ώρα μοναδικά στο διακοσμητικό θεματολόγιο της περιοχής.

Είναι άγνωστο αν τα επιστύλια που εξετάζουμε προέρχονται από το αρχικό τέμπλο του καθολικού της μονής του Αγίου Γεωργίου⁴⁵ ή συγκεντρώθηκαν εδώ από γειτονικά μοναστήρια και ναούς. Πάντως η επαναχρησιμοποίηση αναγλύφων από παλαιότερα σύνολα και η ενσωμάτωσή τους σε άλλα τέμπλα ή, ακόμη, η επαναχρησιμοποίηση ολόκληρων τέμπλων από παλαιότερους ναούς έχει επισημανθεί και αλλού, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το τέμπλο της Παναγίας Κρίνας στη Χίο. Δεν αποκλείεται κάτι ανάλογο να συνέβη και στην περίπτωση του ναού της Αγίας Θεοδώρας, όπου πιθανότατα από το τέμπλο του παλαιότερου μεσοβυζαντινού ναού διατηρήθηκαν τα επιστύλια και αντικαταστάθηκαν τα υπόλοιπα μέλη (θωράκια, πεσίσκοι κ.ά.).

Τη δεύτερη ομάδα αποτελούν τα θωράκια και οι πεσίσ-

δώρας», εικ. 1. Θα πρέπει να σημειωθούν οι τεχνοτροπικές διαφορές του συγκεκριμένου αναγλύφου από τα υπόλοιπα μέλη που έχουν επιτεδόγλυφο διάκοσμο και κηρομαστίχη.

⁴³ Εκτενέστερα για το θέμα, που είναι γνωστό από την παλαιοχριστιανική περίοδο, βλ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες* (υποσημ. 35), 108, όπου και ανάλογα παραδείγματα.

⁴⁴ Τα κομβία εμφανίζονται πιο συχνά στο γλυπτό διάκοσμο των ελλαδικών μνημείων από τον 11ο αιώνα και κοσμούν επιστύλια, κοσμήτες, κιονόκρανα κ.ά., βλ. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας* (υποσημ. 11), 33-34, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁴⁵ Αν η χρονολόγηση που προτείνουμε είναι σωστή, τότε προσδιορίζεται κατά κάποιο τρόπο η ανοικοδόμηση του καθολικού. Σύμφωνα με το βιβλίο καταγραφής του αρχαιολογικού υλικού της Συλλογής της Παρηγορήτισσας, από το ναό της Αγίας Θεοδώρας προέρχεται και ένα θωράκιο που επίσης χρονολογείται στον 11ο αιώνα, βλ. Α. Ορλάνδος, «Βυζαντινά γλυπτά της Ἀρτης», *ABME B'* (1936), 166, εικ. 12.

σκοι, που κατά την άποψή μας μπορούν να χρονολογηθούν στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα. Κοινό χαρακτηριστικό τους είναι η επιπεδόγλυφη τεχνική και η χρήση κηρομαστίχης. Τα θωράκια χρονολογήθηκαν αρχικά από τον Ορλάνδο στο 13ο αιώνα, χρονολογία την οποία δέχθηκαν οι περισσότεροι ερευνητές. Αντίθετη άποψη διατύπωσε η C. Vanderheyde, η οποία χρονολογεί το θωράκιο αριθ. κατ. 13 στον 11ο αιώνα, ενώ το αριθ. 11 στο 12ο, χωρίς να λάβει υπόψη της τις ίδιες διαστάσεις και την ίδια τεχνοτροπική εκτέλεση του διακόσμου τους.

Χρονολογήσαμε τα γλυπτά της δεύτερης ομάδας στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα, επειδή την εποχή αυτή η υστεροβυζαντινή γλυπτική της Άρτας χαρακτηρίζεται από την εφαρμογή της επιπεδόγλυφης τεχνικής (*champlevé*)⁴⁶.

Στην Άρτα και στην ακτίνα επιρροής της πιστεύουμε ότι η τεχνική αυτή ήταν γνωστή από τις αρχές του 13ου αιώνα (βλ. το επιστύλιο από την Κάτω Παναγιά⁴⁷ και το επιστύλιο από τη μεσοβυζαντινή βασιλική στη Γλυκή Θεσπρωτίας⁴⁸) και εφαρμόστηκε ιδιαίτερα κατά το δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα, όπως αποδεικνύεται από τα σωζόμενα σήμερα ανάγλυφα. Εκτός από τα ανάγλυφα του ναού της Αγίας Θεοδώρας, η επιπεδόγλυφη τεχνική αντιπροσωπεύεται επίσης από το ανάγλυφο τόξο επάνω από την κεντρική είσοδο της Παρηγορήτισσας⁴⁹, ένα θωράκιο στο ναό του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη⁵⁰, το κάλυμμα της σαρκοφάγου από τη μονή Κοζίλης⁵¹, ένα θωράκιο από τη Βλαχέρνα, που διατηρείται σήμερα κατά το ήμισυ⁵², κ.ά. Με την ίδια τεχνική έχει αποδοθεί και ο διάκοσμος του επιθήματος στο παράθυρο της αψίδας της Αγίας Θεοδώρας. Στα παραπά-

νω θα πρέπει να προστεθούν το μαρμάρινο τέμπλο της Πόρτα-Παναγιάς⁵³ και τα επιθήματα των κιονοκράνων του Αγίου Νικολάου Μεσοποτάμου (Βόρεια Ήπειρος), περιοχές κάτω από την επίδραση της Άρτας.

Επιπλέον, πιστεύουμε ότι τα παραπάνω ανάγλυφα συνδέονται με τη Θεοδώρα Πετραλείφα, Κομνηνοδούκαινα και τις εργασίες επισκευής που φρόντισε να γίνουν στο ναό, οι οποίες τοποθετούνται χρονικά στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα.

Τα επιπεδόγλυφα της Άρτας παρουσιάζουν μεταξύ τους αρκετές διαφορές που δυσκολεύουν την απόδοσή τους σε ένα εργαστήριο. Στα θωράκια του τέμπλου της Αγίας Θεοδώρας (σε σύγκριση με την πλάκα της σαρκοφάγου από τη μονή Κοζίλης και με τα γλυπτά της Παρηγορήτισσας) η εργασία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πιο συντηρητική. Τα θέματα παρουσιάζουν σχηματοποίηση. Οι ομοιότητες του μικρού θωρακίου αριθ. κατ. 14 με το θωράκιο αριθ. 11, που κοσμεύεται με τον αετό, έχουν επισημανθεί από τον Ορλάνδο⁵⁴. Ομοιότητες εντοπίζονται και στο ίδιον διαστάσεων ανάγλυφο αριθ. κατ. 15, που αποδίδεται στο ίδιο τέμπλο, με τον ανάγλυφο διάκοσμο του ενεπίγραφου τόξου της Παρηγορήτισσας. Με το ίδιο τόξο συνδέεται και η πλάκα της σαρκοφάγου της Κοζίλης, την οποία ο Παζαράς εντάσσει στην ενότητα των σαρκοφάγων του Πηλίου⁵⁵. Ωστόσο, τα παραπάνω στοιχεία δεν θεωρούνται επαρκή για να αποδώσουμε τα ανάγλυφα αυτά σε συγκεκριμένα εργαστήρια.

Χρονολογούμε το τέμπλο του ναού της Αγίας Θεοδώρας στο δεύτερο μισό του 13ου και συγκεκριμένα μετά το 1268, έτος θανάτου του δεσπότη (ηγεμόνα) του κράτους της Ηπείρου Μιχαήλ Β' Κομνηνού Δούκα, μετά τον οποίο, σύμφωνα με το Βίο της⁵⁶, η Θεοδώρα Πετρα-

⁴⁶ Πρόκειται για μια τεχνική, όπου το χαμηλό ανάγλυφο συμπληρώνεται με έγχρωμη κηρομαστίχη (μείγμα κεριού, μαρμαρόσκονης και χρώματος), ευρέως διαδεδομένη στις περιοχές της ανατολικής Μεσογείου ήδη από το 2ο και τον 3ο αιώνα μ.Χ. Για την επιπεδόγλυφη τεχνική βλ. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 568.

⁴⁷ Α. Κ. Ορλάνδος, «Η Μονή της Κάτω Παναγιάς», *ABME B'* (1936), 81, εικ. 13.

⁴⁸ Το ανάγλυφο εκτίθεται σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων, βλ. Vanderheyde, *La sculpture architecturale*, 30, αριθ. 28, εικ. 27a-b, η οποία το χρονολογεί στον 11ο αιώνα, δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι πρόκειται για έργο του 13ου αιώνα που συνδυάζει το χαμηλό ανάγλυφο με το έξεργο και την κηρομαστίχη. Σοβαρές αντιρρήσεις έχουμε και με την ταύτιση της μεσοβυζαντινής βασιλικής με το ναό του Αγίου Δονάτου.

⁴⁹ Ορλάνδος, *Η Παρηγορήτισσα της Άρτας* (υποσημ. 33), σ. 96 κ.ε.

⁵⁰ Α. Κ. Ορλάνδος, «Ο Άγιος Δημήτριος Κατσούρη», *ABME B'* (1936), 65, εικ. 8.

⁵¹ Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες* (υποσημ. 35), 44, αριθ. 52.

⁵² Ορλάνδος, «Η παρά την Άρταν μονή των Βλαχερνών», ό.π. (υποσημ. 27), 37, εικ. 33.

⁵³ Α. Κ. Ορλάνδος, «Η Πόρτα-Παναγιά της Θεσσαλίας», *ABME A'* (1935), 26 κ.ε., εικ. 14 και 18.

⁵⁴ Ορλάνδος, «Εν ακόμη επιπεδόγλυφο», ό.π. (υποσημ. 5), 121 κ.ε.

⁵⁵ Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες* (υποσημ. 35), 44.

⁵⁶ Δεν υπάρχουν πληροφορίες για το έτος θανάτου της αγίας Θεοδώρας. Κατά την άποψη του αείμνηστου Σ. Κίσσα, η Θεοδώρα το 1282/3 βρισκόταν ακόμη στη ζωή, βλ. Σ. Κίσσα, «Οσιος Ανδρέας ο ερημίτης ο εκ Μονοδένδρου», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Άρτα 1992, 213.

λείφα μόνασε στη μονή του Αγίου Γεωργίου. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο Βίο της⁵⁷, ...*δάκρυσιν ἡτήσατο τῇ Πάναγνῳ Θεομήτορι, καὶ τῷ πανενδόξῳ μάρτυρι Γεωργίῳ, ἑξαμηνιαῖον αὐτῇ πρὸς θεὸν διαπρεσβεύσασθαι χρόνον πρὸς τὴν τοῦ ναοῦ τελεῖαν ἀπάρτησιν, ὃ καὶ γέγονε*. Η «τελεῖα ἀπάρτησις» του ναοῦ που αναφέ-

ρεται στο Βίο της, πιστεύουμε ὅτι υποδηλώνει πιθανότατα την πρόθεσή της να καλωπίσει το ναό εσωτερικά με την κατασκευή ενός νέου τέμπλου, χωρίς να αποκλείεται βέβαια ὅτι υπονοεῖται ἡ επιθυμία της αγίας να ολοκληρώσει τις οικοδομικές εργασίες στο ναό, ὅπως τα αετώματα καὶ ο νάρθηκας.

Barbara N. Papadopoulou

THE BYZANTINE ICONOSTASIS OF THE CHURCH OF ST. THEODORA IN ARTA

The Byzantine church of St. Theodora was the catholicon of a monastery dedicated to St. George. Today it is honored in the name of St. Theodora (Theodora Petraleipha), Michael II Comnenos Doucas' wife, ruler of Despotate of Epirus.

The Byzantine templon screen of the church is known from older researches and the reconstruction designs carried out by A. Orlandos. In our research a new representation of the templon is proposed (Fig. 12), which is based on sculptures, that we located within the Archaeological Collection of the Parigoritissa or were found during the recent restoration works that took place in the church.

The sculptures of the templon screen of St. Theodora com-

pose two groups. The first includes architraves which are dated in the eleventh century and which are here in second use (Figs 1-6). The second group includes the rest of the sculptures (marble slabs, colonnettes etc.), which have been made according to the *champlevé* technique and are dated to the second half of the thirteenth century (Figs 7-11).

We can date the templon screen of St. Theodora in the second half of the thirteenth century, and particularly after 1268, when, after her husband's death, Theodora Petraleipha became a nun in the monastery of St. George, and, according to her Life (*Vita*), she financed several works in the church. It was probably during that time that the restoration of the temple was done.

⁵⁷ Βλ. υποσημ. 1.